

Katarzyna Jarzyńska
Szkoła Doktorska Nauk Społecznych
Warszawa, Polska
k.jarzynska2@uw.edu.pl
 0000-0001-8181-963X

„Był Europejczykiem, wykształconym człowiekiem”. Kontakty zagraniczne prof. Adama Schaffa (1913–2006) na podstawie analizy proveniencyjnej wybranych egzemplarzy z jego księgozbioru

Abstrakt: Artykuł powstał jako efekt badań przeprowadzonych na temat „Księgozbiór prywatny prof. Adama Schaffa w zbiorach Połączonych Bibliotek Wydziałów Filozofii i Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk i Polskiego Towarzystwa Filozoficznego”¹. Profesor Adam Schaff (1913–2006) w ciągu swojej wieloletniej pracy naukowej, przypadającej na okres Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, zgromadził liczny księgozbiór. Po jego śmierci przekazano go do Połączonych Bibliotek WFiS UW, IFiS PAN i PTF². A. Schaff utrzymywał kontakty z wieloma zagranicznymi badaczami, którzy specjalizowali się w filozofii i socjologii, co miało bezpośredni wpływ na kształt analizowanej kolekcji. Artykuł zawiera analizę jakościową, ilościową oraz proveniencyjną tego księgozbioru. Wykorzystano metody proveniencyjną i bibliograficzną do zbadania cech wybranych egzemplarzy. Pozwoliło to na odtworzenie kontaktów Schaffa z zagranicznym środowiskiem naukowym.

Słowa kluczowe: Schaff Adam (1913–2006), filozofia, księgozbiory prywatne, badania proveniencyjne, dedykacje, Połączone Biblioteki WFiS UW, IFiS PAN i PTF

---

1 Praca magisterska, promotor: dr hab. prof. ucz. Jacek Puchalski, Uniwersytet Warszawski, 2023.

2 Połączone Biblioteki Wydziałów Filozofii i Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk i Polskiego Towarzystwa Filozoficznego (PB WFiS UW, IFiS PAN i PTF). Jest to nazwa własna instytucji powstałej w latach 50. XX w., na którą składały się trzy połączone biblioteki o wspólnym personelu i pomieszczeniach, lecz odrębnych majątkach i komplementarnych tematycznie księgozbiorach z zakresu filozofii i socjologii.

W książce „*Innego końca świata nie będzie*” (Warszawa 2007) Barbara Skarga tak scharakteryzowała polskiego filozofa z okresu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (dalej PRL) prof. Adama Schaffa:

Schaff był Europejczykiem, wykształconym człowiekiem. Znał świetnie języki. Mówił po angielsku, niemiecku, francusku, rosyjsku. Pochodził z wysokiej burżuazji lwowskiej, był kształcony za granicą. Czuł się inteligentem wśród półinteligentów – szczególnie tych, którzy byli w KC³ – i wykorzystywał intelektualną przewagę⁴.

Odzwierciedleniem powyższego opisu i dowodem bogatego życia naukowego jest księgozbiór profesora, znajdujący się w Połączonych Bibliotekach Wydziałów Filozofii i Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk i Polskiego Towarzystwa Filozoficznego (dalej: WFiS UW, IFiS PAN i PTF). Celem artykułu jest ukazanie kręgu znajomości zagranicznych Schaffa na podstawie jego księgozbioru zdeponowanego w bibliotece. Zostanie to dokonane dzięki analizie proveniencyjnej i badaniu dedykacji umieszczonych w wybranych egzemplarzach wchodzących w skład zbioru. Zostaną one uzupełnione o informacje zawarte we wspomnieniach filozofa i materiałach archiwalnych.

1. Adam Schaff (1913–2006) – zarys biografii

Młodość i studia

A. Schaff urodził się 10 III 1913 r. we Lwowie, jako syn Maksymiliana Schaffa (1888–1942)⁵ oraz Ernestyny Schaff z domu Feliks (1888–19??). Swoje żydowskie korzenie⁶ starał się jednak ukrywać, określając swoją narodowość jako polską⁷, a nawet austriacką⁸. M. Schaff był znanym i cenionym lwowskim prawnikiem, a także filantropem⁹.

3 Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (KC PZPR), rządzącej w Polsce w latach 1948–1989.

4 „*Innego końca świata nie będzie*”, z B. Skargą rozmawiają K. Janowska i P. Mucharski, Kraków 2007, s. 234–235.

5 *Maks Schaff*, „Ancestry”, [online] <https://tinyurl.com/u9nprtd6> [dostęp 03.01.2023].

6 W odpisie dyplomu z 1935 r. widnieje zapis: „Pan Adam Schaff [...] rel. mojż”. Zob. Archiwum Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk [dalej IFiS PAN], Tezka osobowa Adama Schaffa, Odpis dyplomu L. 3017/1935 z dn. 8 czerwca 1935 r.

7 Archiwum IFiS PAN, Tezka osobowa Adama Schaffa, Odpis dyplomu L. 3017/1935 z dn. 8 VI 1935 r.

8 Wskazują na to materiały operacyjne Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Warszawie z lat 1956–1990, w których zacytowano wypowiedź Schaffa: „Naprawdę to urodziłem się jako Austriak”. Zob. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej [dalej IPN] w Warszawie, „Materiały operacyjne”, IPN BU 0204/1422/2, s. 63.

9 M. Kuryła, *Adam Schaff – Droga do komunizmu (1913–1939)*, „Przegląd Humanistyczny” 2018, t. 62, nr 3, s. 169.

Wybuch I wojny światowej zmusił rodzinę Schaffów do emigracji do Wiednia w 1914 r. Powrócili do Lwowa w 1917 r. i wkrótce M. Schaff otworzył tu kancelarię¹⁰. Umożliwiło to podjęcie przez A. Schaffa nauki w prywatnej szkole z językiem wykładowym hebrajskim, którą najprawdopodobniej było Prywatne Gimnazjum Męskie Żydowskiego Towarzystwa Szkoły Ludowej i Średniej we Lwowie¹¹ przy ul. Zygmuntowskiej 17. Dyrektorem gimnazjum był uczeń Kazimierza Twardowskiego (1866–1938)¹² – Salomon Igel (1889–1942)¹³. Wielokulturowe środowisko przyniosło mu znajomość kilku języków obcych. W domu rodzinnym posługiwano się językiem polskim i hebrajskim, a ze szkoły A. Schaff wyniósł znajomość łaciny, greki i niemieckiego¹⁴. Ponadto prywatnie uczył się angielskiego i francuskiego. Zdobyte w okresie młodości gruntowne i wszechstronne wykształcenie zaowocowało w przyszłości.

W 1931 r., po ukończeniu szkoły średniej Schaff zdał maturę i rozpoczął studia na Uniwersytecie im. Jana Kazimierza we Lwowie, ukończone w 1935 r.¹⁵ ze stopniami magistra praw¹⁶ oraz magistra nauk ekonomiczno-administracyjnych¹⁷. Także w 1931 r. przystąpił do nielegalnej młodzieżówki partii komunistycznej – Komunistycznego Związku Młodzieży Polskiej (KZMP)¹⁸, z ramienia której kierował:

10 A. Schaff, *Pora na spowiedź*, Warszawa 1993, s. 11–13.

11 Powstało w 1920 r., z przekształcenia istniejących od 1919 r. oddziałów równoległych typu humanistycznego przy gimnazjum klasycznym Żydowskiego Towarzystwa Szkoły Ludowej i Średniej. W 1926 r. kształciło się w nim 390 chłopców. Zob. *Gimnazjum Żydowskiego Towarzystwa Szkoły Ludowej i Średniej humanistyczne męskie we Lwowie*, „Wirtualny Sztetl”, [online] <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/703-lwow/102-oswiata-i-kultura/26351-gimnazjumzydowskiego-towarzystwa-szkoly-ludowej-i-sredniej-humanistyczne-meskie-we-lwowie> [dostęp 15.04.2023].

12 Polski filozof, psycholog i logik, twórca lwowsko-warszawskiej szkoły filozofii, encyklopedysta; zob. J. Jadacki, *Kazimierz Twardowski. Filozof, twórca Szkoły Lwowsko-Warszawskiej*, „Kazimierz Twardowski”, [online] <https://twardowski.waw.pl/> [dostęp 03.01.2023].

13 Pedagog i filozof. Kierował lwowskim Żydowskim Towarzystwem Szkoły Ludowej i Średniej; zob. A. Zbikowski, *Igel Salomon*, „Wirtualny Sztetl”, [online] <https://sztetl.org.pl/pl/biogramy/2823-igel-salomon> [dostęp 03.01.2023].

14 A. Schaff, *Pora na spowiedź...*, s. 15.

15 Tamże, s. 18.

16 Archiwum IFiS PAN, Teczka osobowa Adama Schaffa, Odpis dyplomu L. 3017/1935 z dn. 8 VI 1935 r.

17 Archiwum IFiS PAN, Teczka osobowa Adama Schaffa, Odpis dyplomu L. 20/1935 z dn. 30 VI 1935 r.

18 M. Kuryła, dz. cyt., s. 176. Początkowo w Polsce działał KZM – Komunistyczny Związek Młodzieży. Funkcjonował w latach 1922–1938 jako sekcja Komunistycznej Międzynarodówki Młodzieży ściśle współpracująca z nielegalną Komunistyczną Partią Polski (KPP). Zob. *Komunistyczny Związek Młodzieży Polski*, [w:] *Słownik historii Polski*, red. J. Czyżewski, Warszawa 1973, s. 181.

jedyną w Polsce zjednoczoną organizacją studenckiej młodzieży socjalistycznej i komunistycznej – ZNMS [19], co dawało mi stały kontakt z młodzieżą naukową, z której wywodzi się szereg wybitnych postaci naszej nauki i polityki po wojnie²⁰.

Działał także w Związku Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej „Życie” (ZNMS „Życie”)²¹ i w elitarnej żydowskiej korporacji akademickiej „Zelocja”²².

Rok 1935 poza ukończeniem dwóch kierunków studiów przyniósł Schaffowi ślub z Anną Kibrik (1913–1975)²³, a także kontynuację studiów za granicą²⁴. Uzyskał mianowicie stypendium w École des sciences économiques et politiques w Paryżu na rok akademicki 1935/36 w celu napisania pracy doktorskiej z ekonomii – pod tytułem „Polska emigracja robotnicza we Francji”²⁵ – pod kierunkiem Stanisława Grabskiego (1871–1949)²⁶. Uczęszczał także na kursy przygotowywane przez Powszechną Konfederację Pracy (CGTU – Confédération générale du travail unitaire, 1921–1936), która zrzeszała związki zawodowe powiązane z Francuską Partią Komunistyczną²⁷.

Po powrocie do kraju dalsza działalność komunistyczna, obejmująca przejęcie sterów w ZNMS „Życie”, zakończyła się aresztowaniem Schaffa w 1937 r.²⁸ Po półrocznym osadzeniu we lwowskim więzieniu został zwolniony, gdyż policja nie była w stanie zdobyć żadnych niezbitych dowodów potwierdzających jego nielegalną działalność. Dużą rolę odegrały tutaj także znajomości jego ojca M. Schaffa. Więzienie utwierdziło Schaffa w dalszym obraniu komunistycznej

19 Organizacja funkcjonująca w latach 1917–1948, powiązana z Polską Partią Socjalistyczną, zob. m.in. Z. Szczygielski, *Polska Partia Socjalistyczna i związane z nią organizacje w okresie II Rzeczypospolitej*. Informator, Warszawa 1995.

20 A. Schaff, *Moje spotkania z nauką polską*, Warszawa 1997, s. 19.

21 Organizacja utworzona w 1923 r. w wyniku rozłamu w ZNMS. Zob. m.in. Ł. Bertram, *Revolucja inżynierów. Komunistyczni studenci na uczelniach II Rzeczypospolitej i ich doświadczenia formacyjne*, „Sensus Historiae” 2021, t. 43, nr 2, s. 17–18.

22 Zob. R. Sakowska, *Ludzie z dzielnicy zamkniętej. Z dziejów Żydów w Warszawie w latach okupacji hitlerowskiej. Październik 1939 – marzec 1943*, Warszawa 1993, s. 17.

23 Krawcowa, po wojnie urzędniczka w Zarządzie Głównym Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej. 1 stycznia 1946 r. na świat przyszła jedyna córka Schaffów – Ewa. Pozostali małżeństwem aż do śmierci Anny w 1975 r.; zob. M. Kuryła, dz. cyt., s. 180.

24 Schaff znajduje się na liście stypendystów, zob. M. Willaume, *Humanści polscy nad Sekwaną w latach 1919–1939*, Lublin 1989, s. 197.

25 M. Kuryła, dz. cyt., s. 180–181.

26 Polityk, ekonomista, poseł na Sejm Ustawodawczy oraz I kadencji w II Rzeczypospolitej Polskiej (dalej RP), przewodniczący Rady Narodowej RP (1942–1944), wiceprzewodniczący Krajowej Rady Narodowej (1945–1947). W latach 1910–1939 profesor ekonomii Uniwersytetu Lwowskiego, Akademii Rolniczej w Dublanach oraz Uniwersytetu Jagiellońskiego, a od 1947 r. – Uniwersytetu Warszawskiego; zob. H. Wereszycki, *Stanisław Grabski*, [w:] *Polski słownik biograficzny*. T. 8, Kraków 1959–1960, s. 519–527.

27 M. Kuryła, dz. cyt., s. 181.

28 A. Schaff, *Pora na spowiedź...*, s. 45.

drogi, na przekór represyjnemu – według niego – charakterowi II Rzeczypospolitej Polskiej²⁹.

Od września 1937 r. do sierpnia 1939 r. pracował w charakterze aplikanta adwokackiego w kancelarii ojca. Nie było to spełnienie jego marzeń w zakresie kariery zawodowej, ale po pobycie w więzieniu nie mógł liczyć na nic innego. Wybuch II wojny światowej zastał Adama Schaffa we Lwowie, miał wtedy 26 lat. Pierwszą w życiu naukową posadę dostał na zsovietyzowanej politechnice lwowskiej, w nowej katedrze marksizmu-leninizmu³⁰. W 1941 r. w Moskwie w Instytucie Filozofii Akademii Nauk Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich ZSRR obronił dysertację na stopień kandydata nauk politycznych – odpowiednik pracy doktorskiej – na temat teorii poznania materializmu dialektycznego³¹. W 1945 r. w tej samej jednostce naukowej Schaff obronił dysertację na temat „Pojęcie i słowo”³², uzyskując stopień doktora nauk filozoficznych – odpowiednik habilitacji³³.

Początek pracy naukowej w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej

Po wojnie Polska Partia Robotnicza (PPR, jedna z poprzedniczek Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej – PZPR) chciała zatrudnić Schaffa do pracy w szkolnictwie partyjnym, co nie było zgodne z jego ambicjami w zakresie działalności w szkolnictwie wyższym. Mając na względzie tworzenie się Uniwersytetu Łódzkiego, którego rektorem został Tadeusz Marian Kotarbiński (1886–1981)³⁴, A. Schaff podjął tam pracę, mimo początkowego oporu Ministerstwa Oświaty³⁵.

Na uniwersytecie Schaff objął Katedrę współczesnych doktryn społecznych; współorganizował też w 1946 r. Klub Demokratycznej Profesury, działający pod przewodnictwem prof. Kotarbińskiego³⁶. Był również członkiem prezydium

---

29 M. Kuryła, dz. cyt., s. 184.

30 B. Chwedeńczuk, dz. cyt., s. 163.

31 A. Schaff, *Pora na spowiedź...*, s. 39.

32 Archiwum Akt Nowych w Warszawie [dalej AAN], „Komitet Nagród Państwowych”, 2/1650/0/1.30/79.

33 Archiwum IFiS PAN, Teczka osobowa Adama Schaffa, Odpis. Załącznik do ankiety personalnej.

34 Filozof, logik i etyk, czołowy przedstawiciel szkoły lwowsko-warszawskiej, autor koncepcji reizmu, twórca etyki niezależnej oraz koncepcji opiekuna społecznego. Przewodniczący Polskiego Towarzystwa Filozoficznego w 1927–1975, dziekan Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Warszawskiego w 1929–1930, pierwszy rektor Uniwersytetu Łódzkiego w 1945–1949, zob. W.W. Gasparski, *Kotarbiński Tadeusz*, [w:] *Encyklopedia filozofii polskiej*. T. 1, Lublin 2011, s. 726–731.

35 A. Schaff, *Pora na spowiedź...*, s. 41–42.

36 A. Schaff, *Moje spotkania...*, s. 48–49.

Centralnego Komitetu Koordynacyjnego Demokratycznej Profesury³⁷. W tym samym roku zaczęto wydawać czasopismo „Myśl Współczesna”, z inicjatywy A. Schaffa oraz współpracujących z nim naukowców. Periodyk miał stać się „organem naukowym całej postępowej inteligencji polskiej”. W 1951 r. został zastąpiony przez inne czasopismo – „Myśl Filozoficzna”³⁸, ukazujące się następnie pod tytułem „Studia Filozoficzne”³⁹.

Dorobek w zakresie filozofii i socjologii

Działalność naukowa A. Schaffa, także obejmująca tworzenie instytucji naukowych, odbywała się za zgodą lub z polecenia PZPR. W 1949 r. przystąpił do tworzenia Instytutu Filozofii UW, który miał pełnić funkcje dydaktyczne. Poprzednikiem Instytutu był Wydział Humanistyczny UW, na którym istniały dwie katedry filozofii – Kotarbińskiego i Władysława Tatarkiewicza (1886–1980)⁴⁰. Trzecią katedrę otrzymał Adam Schaff, którego ówczesnie tak charakteryzowano: „ma przed sobą możliwości świetnej przyszłości jako uczonego i jako profesora. Wybitnie inteligentny, umysł o szerokich horyzontach, myśliciel i pisarz wzorowo pracowity”⁴¹.

Celem przyświecającym Schaffowi podczas tworzenia nowego Instytutu było wzmocnienie pozycji filozofii na uczelni. W programie znajdowała się także socjologia, lecz nie mówiono o tym zbyt głośno⁴². Aktywność przedwojennej profesury ograniczono do wykładów z historii doktryn i logiki, przyzwalając na wykładanie w dotychczasowym zakresie i stylu. Podejście Schaffa do współpracowników opisała w swoich wspomnieniach prof. B. Skarga:

---

37 AAN, „Komitet Nagród Państwowych”, 2/1650/0/1.30/79.

38 A. Schaff, *Moje spotkania...*, s. 51.

39 M. Fritzhand, *Adam Schaff*, „Nauka Polska” 1966, nr 1, s. 60.

40 Filozof, historyk filozofii, historyk sztuki, etyk i estetyki, członek PAU i PAN, autor wielokrotnie wznawianej

Historii filozofii w 3 tomach (Lwów 1931–1933, Warszawa 1946–2021, ostatnia edycja to 19. wydanie – piąty dodruk z 2021 r.), jeden z przedstawicieli filozoficznej szkoły lwowsko-warszawskiej, odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski. Zob. J.J. Jadacki, *Rozdział z historii filozofii polskiej: Władysław Tatarkiewicz*, „Studia Filozoficzne” 1986, nr 12, s. 179–194; D. Chmielewska, *Tatarkiewicz Władysław*, [w:] *Słownik psychologów polskich...*, s. 195–197.

41 AAN, „Komitet Nagród Państwowych”, 2/1650/0/1.15/126.

42 Celem władzy było zminimalizowanie wpływu niemarksistów na młodzież, którzy propagowali zachodnią socjologię. Nauki społeczne były jednym z ideologicznych narzędzi walki w imię marksizmu. W socjologii upatrywano zagrożenia, gdyż mogła odsłonić inny obraz społeczeństwa, niż ten propagowany w oficjalnym dyskursie naukowym i propagandzie. Zob. J. Bielecka-Prus, *Społeczne role socjologów w PRL*, „Przegląd Socjologiczny” 2009, R. 58, nr 2, s. 71–103.

Nie wymagał, byśmy pisali o marksizmie lub interpretowali historię z marksistowskiego punktu widzenia. Jego ranga jako ideologa była dostatecznie wysoka, by służyć ochroną dla uczciwych badań w instytucie. Śmieliśmy się, że «siedzimy schowani za szafą»⁴³.

Domeną Schaffa były wykłady z filozofii języka. Ich owocem była książka *Wstęp do semantyki* (Warszawa 1960), którą przetłumaczono na kilkanaście języków, w tym chiński, japoński i hiszpański. W ostatnim z wymienionych doczekała się kilku wydań, co dało profesorowi renomę znawcy przedmiotu w krajach hiszpańskojęzycznych⁴⁴.

W 1952 r. rozpoczęto wydawanie serii Biblioteka Klasyków Filozofii, wzorowanej na zachodnich wydawnictwach tego typu. Środki na publikację książek w Państwowym Wydawnictwie Naukowym, dzięki wstawiennictwu Schaffa, zapewnił ówczesny premier Józef Cyrankiewicz (1911–1989)⁴⁵. Tę, kolejną inicjatywę Schaffa tak skomentowała B. Skarga:

był to człowiek o ambicjach uczynienia z Instytutu rzeczywistego ośrodka nauk humanistycznych. To z jego inicjatywy powstała Biblioteka Klasyków Filozofii, która do dziś stoi tu na półce. W jej opracowaniu uczestniczyli wszyscy profesorowie zwolnieni wówczas z Uniwersytetu. Otrzymywali pensje, lecz nie mieli prawa wykładać – Elzenberg, Górski, Ossowski⁴⁶.

W tym samym roku A. Schaff przeszedł z sukcesem proces tzw. uzwyczajenia profesury ze względu na „duże osiągnięcia w pracy badawczo-naukowej w dziedzinie filozofii marksistowskiej, w pracy pedagogicznej w zakresie kształcenia młodej kadry filozoficznej oraz działalności na polu organizacji nauki”⁴⁷.

W okresie odwilży postalinowskiej w 1956 r. władza Schaffa na Wydziale Filozoficznym uległa ograniczeniu, stał się on tylko kierownikiem jednej z większych katedr filozoficznych. Miał jednak nadal spory wpływ na losy wydziału.

Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej brakowało własnych kadr marksistowskich. W odpowiedzi na ten problem z inicjatywy Bolesława Bieruta⁴⁸

---

43 „*Innego końca świata nie będzie*”..., s. 231.

44 A. Schaff, *Pora na spowiedź*..., s. 190.

45 Właściwie: Józef Adam Zygmunt Cyrankiewicz – polski działacz socjalistyczny i komunistyczny, członek władz Polskiej Partii Socjalistycznej (dalej PPS) i PZPR, pięciokrotny premier Polski w latach 1947–1952 i 1954–1970, członek Biura Politycznego KC PZPR (1948–1971), przewodniczący Rady Państwa (1970–1972). Poseł do Krajowej Rady Narodowej, na Sejm Ustawodawczy oraz na Sejm PRL I, II, III, IV i V kadencji, członek Centralnej Komisji Porozumiewawczej Stronictw Demokratycznych w 1946. Zob. *Cyrankiewicz Józef*, „Encyklopedia PWN”, [online] <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Cyrankiewicz-Jozef;3888812.html> [dostęp 15.02.2023].

46 „*Innego końca świata nie będzie*”..., s. 230–231.

47 Archiwum IPN w Warszawie, „Materiały operacyjne”, IPN BU 0204/1422/2, s. 264–265.

48 Bolesław Bierut (1892–1956) – działacz komunistyczny, polityk, przywódca PZPR, prezydent Polski Ludowej w latach 1947–1952. Zob. *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*. T. 1: *A-D*, Warszawa 1978, s. 221.

w 1950 r. zorganizowano Instytut Kształcenia Kadr Naukowych przy KC PZPR, którego nazwę wkrótce zmieniono na Instytut Nauk Społecznych przy KC PZPR. Miał charakter partyjnej szkoły wyższej typu *postgraduate studies*. Próbowano w ten sposób stworzyć coś na kształt Instytutu Czerwonej Profesury⁴⁹, która powstała w latach 20. XX w. w Związku Sowieckim⁵⁰. Efektem działalności Instytutu było wychowanie 800 alumnów, „w większości z dyplomem w kieszeni”, którzy po zakończeniu kształcenia obejmowali stanowiska w Sekretariacie PZPR, KC, rządzie i służbach zagranicznych. Po osiągnięciu zamierzonego celu, w 1958 r., na wniosek Schaffa instytut zlikwidowano. W późniejszym okresie powstała instytucja o podobnym charakterze – Wyższa Szkoła Nauk Społecznych (WSNS), przekształcona w latach 80. XX w. w Akademię Nauk Społecznych (ANS)⁵¹.

W 1952 r. Adam Schaff pełnił funkcję współorganizatora i jednego z programowych referentów I Kongresu Nauki Polskiej⁵². Impreza ta była początkiem zmian w polskiej nauce – zlikwidowano Polską Akademię Umiejętności, a w jej miejsce powstała Polska Akademia Nauk (dalej PAN)⁵³. Efektem tego było powołanie Schaffa w 1956 r. na stanowisko członka Rady Naukowej Instytutu Filozofii i Socjologii PAN (IFiS PAN)⁵⁴. Kolejny raz przypadła mu rola organizatora jednostki naukowej zajmującej się filozofią i po raz pierwszy już oficjalnie socjologią. Był to bowiem pierwszy polski instytut badawczy w zakresie socjologii, dyscypliny, która była zakazana w innych krajach „obozu socjalistycznego”⁵⁵.

Dzięki swojej pozycji, która wynikała z kierowania trzema najważniejszymi polskimi instytucjami naukowo zajmującymi się filozofią i socjologią: Instytutem Filozofii UW (IF UW), Instytutem Filozofii i Socjologii PAN oraz Instytutem Nauk Społecznych przy KC PZPR, A. Schaff doprowadził do utworzenia Połączonych Bibliotek tych ośrodków:

Ta szczególna unia personalna pozwalała na podział zadań bibliotek tych instytucji, nie marnując przez dublowanie zakupów środków finansowych, które mieliśmy do dyspozycji.

49 Działająca w Moskwie w latach 1921–1931 uczelnia, kształcąca działaczy partyjnych w zakresie nauk społecznych. Zob. В.М. Лазуренко, С.М. Стрижак, *Институт червонної професури (20–30 рр. XX ст.): сучасний погляд на проблему створення закладу*, rusnauka.com, [online] https://www.rusnauka.com/16_NPM_2007/Istoria/21629.doc.htm [dostęp 15.04.2023].

50 A. Schaff, *Moje spotkania...*, s. 86–87.

51 Tamże, s. 87–91.

52 J. Szacki, *Adam Schaff (1913–2006)*, [w:] *Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego po 1945, S-Ż*, Warszawa 2016, s. 59.

53 „Życie Warszawy”, 3 lipca 1951 r., nr 182, s. 1. Na ten temat zobacz m.in. J. Wyrozumski, *Dwa wykłady o*

odrodzonej Polskiej Akademii Umiejętności, Kraków 2015, s. 17–29.

54 A. Schaff, *Moje spotkania...*, s. 75.

55 Tamże, s. 69.

Obie biblioteki zostały zresztą połączone co jeszcze ułatwiało sytuację. Z pianą na ustach broniłem do końca [i obroniłem] ich jedności, sprzeciwiając się wszelkim próbom podziału⁵⁶.

Działają one do czasów obecnych w prawie niezmienionej strukturze. Do ich zbiorów włączono też – na zasadzie autonomicznej jednostki – zbiory Polskiego Towarzystwa Filozoficznego. Powstała w ten sposób „wspaniała biblioteka dzieł z zakresu filozofii i socjologii, która mogłaby być ozdobą każdego wielkiego uniwersytetu europejskiego”⁵⁷. Dyrektorem Biblioteki został mgr Janusz Krajewski (1908–2000)⁵⁸, który mógł liczyć na wsparcie swoich działań ze strony Schaffa, dotującego biblioteki, gdy było to potrzebne⁵⁹.

Wydarzenia marca 1968 r.⁶⁰ skutkowały wzrostem nastrojów antysemickich w PRL⁶¹. Wielu naukowców wyjeżdżało pracować na zagranicznych uniwersytetach, w tym ok. 25% pracowników PAN. Schaff został zmuszony do rezygnacji ze stanowiska dyrektora IFiS PAN, na które został powołany rok wcześniej⁶².

Dalsza kariera naukowa Schaffa odbywała się głównie poza granicami Polski. W 1964 r. otrzymał paszport dyplomatyczny i placet na objęcie stanowiska szefa Europejskiego Centrum Koordynacji Badań i Dokumentacji w Naukach Społecznych w Wiedniu. UNESCO powołało centrum w celu ułatwienia współpracy między podzielonymi granicami ideologicznymi i politycznymi krajami Europy Zachodniej i Wschodniej⁶³.

W Wiedniu Schaff piastował swoje stanowisko przez kolejne 20 lat, łącząc je z pracą w IFiS PAN, za zgodą ówczesnych centralnych władz PZPR⁶⁴. Równocześnie, dzięki wstawiennictwu kardynała Franza Königa⁶⁵, został pro-

---

56 Tamże, s. 59.

57 Tamże, s. 78.

58 Były asystent profesora Kotarbińskiego, przedwojenny mistrz łucznictwa polskiego, pierwszy kierownik

Połączonych Bibliotek WFiS UW, IFiS PAN i PTF, zob. A. Schaff, *Moje spotkania...*, s. 59–60.

59 A. Schaff, *Moje spotkania...*, s. 60.

60 Był to wielopłaszczyznowy kryzys polityczny i społeczny w Polsce, rozpoczęty już w 1967 r., którego apogeum przypadło na późne lato 1968 r. Swoją nazwę bierze od brutalnego stłumienia przez milicję obywatelską wiecu zorganizowanego na terenie Uniwersytetu Warszawskiego 8 III 1968 r. Jego następstwem był wzrost nastrojów antysemickich w kraju, a także zwiększenie kontroli nad uczelniami wyższymi. Zob. J. Eisler, *Marzec 1968. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa 1991.

61 Na ten temat zob. m.in. D. Stola, *Kampania antysyjonistyczna w Polsce 1967–1968*, Warszawa 2000.

62 Archiwum IFiS PAN, Teczka osobowa Adama Schaffa, Os.II/70A-400–33/67 z dn. 31 stycznia 1967 r.

63 A. Schaff, *Pora na spowiedź...*, s. 208.

64 Archiwum IFiS PAN, Teczka osobowa Adama Schaffa, FK/2007 z dn. 15 VI 2007 r.

65 Austriacki duchowny rzymskokatolicki, doktor nauk teologicznych, biskup koadiutor St. Pölten w latach 1952–1956, arcybiskup metropolita Wiednia 1956–1985, zob. *Die 99 Jahre des*

fesorem na Uniwersytecie Wiedeńskim⁶⁶. Kontakty zagraniczne zaowocowały dla A. Schaffa w 1969 r. członkostwem w Klubie Rzymskim, nieformalnej międzynarodowej organizacji typu *think tank* założonej w 1968 r., zrzeszającej naukowców, polityków i biznesmenów z całego świata⁶⁷. Schaff uczestniczył także w pracach, jak również pełnił funkcje w ciałach kierowniczych Międzynarodowego Instytutu Filozofii, działającego na rzecz współpracy między przedstawicielami nauk filozoficznych z różnych państw⁶⁸. Kolejną ważną organizacją w której działał Schaff była Międzynarodowa Federacja Towarzystw Filozoficznych, najważniejsza światowa organizacja pozarządowa zajmująca się filozofią⁶⁹. Brał udział w wielu konferencjach, spotkaniach i kongresach. Wygłaszał referaty, udzielał wywiadów, a także regularnie publikował swoje prace⁷⁰. Wsparciem dla jego aktywności poza Polską była znajomość języków obcych: rosyjskiego, niemieckiego, angielskiego, francuskiego⁷¹, hiszpańskiego, ukraińskiego oraz hebrajskiego⁷².

W 1984 r. Schaffa wyrzucono z PZPR. Nie przeszkodziło to jego zagranicznej działalności naukowej. W Polsce obowiązywał zakaz drukowania jego książek, publikował je więc za granicą⁷³. Jego ówczesny dorobek publikacyjny, obejmował 20 książek reprezentujących tematykę filozofii języka, teorii poznania, filozofii społecznej i antropologii filozoficznej.

Dzięki tym wszystkim aktywnościom Schaff zbudował sobie silną pozycję naukową w Europie Zachodniej i Ameryce Południowej. Zapraszano go chętnie w charakterze profesora wizytującego np. na Uniwersytet Hawajski⁷⁴ czy na Wydział Filozoficzny University of Pensylwania w Filadelfii⁷⁵. W celach naukowych podróżował do Anglii, Francji, Bułgarii, Węgier, Grecji, Szwecji, Holandii, Belgii, Szwajcarii, Czechosłowacji (CSRS), Niemieckiej Republiki

---

Kardinal König, „Katholische Kirche. Erzdiözese Wien”, [online] <https://www.erzdiocese-wien.at/site/nachrichtenmagazin/schwerpunkt/schwerpunktarchiv/kardinalkoenig/article/34772.html> [dostęp 15.02.2023].

66 A. Schaff, *Moje spotkania...*, s. 118.

67 Zob. *Klub Rzymski*, „Encyklopedia PWN”, [online] <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Klub-Rzymski;3970781.html> [dostęp 15.02.2023].

68 Zob. *Międzynarodowy Instytut Filozofii*, „Encyklopedia PWN”, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Międzynarodowy-Instytut-Filozofii;3940991.html> [dostęp 15.02.2023].

69 Zob. *International Federation of Philosophical Societies*, „fisp.org”, [online] <https://www.fisp.org/> [dostęp 15.02.2023].

70 J. Szacki, dz. cyt., s. 62.

71 Archiwum IFiS PAN, Teczka osobowa Adama Schaffa, Kwestionariusz osobowy z 1963 r.

72 Archiwum IFiS PAN, Teczka osobowa Adama Schaffa, Kwestionariusz osobowy wypełniony po 1976 r.

73 A. Schaff, *Moje spotkania...*, s. 122.

74 Archiwum IPN w Warszawie, „Materiały operacyjne”, IPN BU 0204/1422/2, s. 286.

75 Tamże, s. 211.

Demokratycznej (NRD), Związku Radzieckiego (ZSRR)⁷⁶. Uzyskał trzy doktoraty *honoris causa*, od Ann Arbor i Nancy⁷⁷, a także „pierwszy doktorat tego rodzaju dany Polakowi po wojnie przez Sorbonę”⁷⁸.

A. Schaff zmarł 12 XI 2006 r. w Warszawie. O międzynarodowym uznaniu dla niego tak pisał Jerzy Szacki:

Jako filozof marksista zdobył znaczny autorytet międzynarodowy, reprezentując nieprzeciętną w swoim obozie politycznym zdolność podejmowania nowych wyzwań, gotowość do dyskusji i współpracy, umiejętności dyplomatyczne, a także biegłą znajomość języków światowych. Swoim «światowym» stylem uderzająco różnił się od filozofów radzieckich, będąc marksistą oświeconym, który dochowywał wierności zasadom, ale nie upierał się bez potrzeby przy ewidentnych głupstwach⁷⁹.

2. Ogólna charakterystyka księgozbioru A. Schaffa

Na mocy przedśmiernego życzenia profesora jego księgozbiór trafił 13 IX 2008 r. do zbiorów Biblioteki IFiS PAN. Woluminy zostały przekazane bibliotece przez Teresę Schaff, jego żonę. W ten sposób jego prywatne zbiory trafiły do instytucji, której był twórcą. Do listu, w którym T. Schaff zawarła oświadczenie woli zmarłego męża o podarowaniu książek Bibliotece, dołączyła skrócony katalog najcenniejszych pozycji. Podczas kwerendy bibliotecznej nie udało się go odnaleźć w archiwum Połączonych Bibliotek WFiS UW, IFiS PAN i PTF. Jedyne ślad po tym dokumencie odnaleziono w kopii listu z 9 VIII 2008 r. od dyrektora Instytutu Filozofii i Socjologii prof. dr hab. Henryka Domańskiego do dr Teresy Schaff: „Serdecznie dziękujemy również za przekazanie nam katalogu. Dzięki niemu książki już w tej chwili są dostępne dla każdego zainteresowanego”⁸⁰. Wskazówką potwierdzającą istnienie katalogu mogą być także umieszczone na wielu egzemplarzach sygnatury, których książkom nie nadała Biblioteka.

Początkowo księgozbiór przyjęty do Biblioteki liczył 1297 książek. Obecnie zawiera on około 1166 woluminów. Na skutek zniszczenia, zgubienia, zacytowania lub nieoddania przez czytelników 131 egzemplarzy zostało skreślonych z inwentarza i nie wchodzi już w jego skład. Wszystkie egzemplarze z księgozbioru są oznaczone w katalogu internetowym komentarzem „Z księgozbioru prof. Adama Schaffa”. Otrzymały także stosowną naklejkę, w postaci uproszczonego

---

76 Tamże, s. 247–249.

77 J. Szacki, dz. cyt., s. 62.

78 A. Schaff, *Moje spotkania...*, s. 122.

79 J. Szacki, dz. cyt., s. 62.

80 Dokument przechowywany jest w zbiorach Połączonych Bibliotek.

ekslibrisu z identyczną treścią. Akcesje publikacji z tej darowizny do zbiorów Połączonych Bibliotek miały miejsce w latach 2011–2021, jednak najwięcej włączono ich w 2013 i 2014 r. (odpowiednio 419 i 427 książek).

Profesor Schaff gromadził publikacje bieżące, wydawane w latach jego działalności naukowej. Co trzecia książka z jego księgozbioru została wydana w Warszawie, czyli w miejscu zamieszkania i głównej działalności zawodowej. Sporą część księgozbioru stanowią książki „zachodnie”, niedostępne w PRL-u dla przeciętnego obywatela. Zostały wydane m.in. w Nowym Jorku, Berlinie, Frankfurt nad Menem, Oxfordzie, Cambridge czy Englewood Cliffs. Wiele publikacji było sprowadzonych dla profesora przez Ośrodek Rozpowszechniania Wydawnictw Naukowych PAN (ORPAN), na co wskazują naklejki umieszczone w książkach. Książki wydane w Polsce stanowią 40% zbioru, 14% wydano w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, 13% w Niemczech, a 10% we Francji.

Rozkład językowy publikacji z księgozbioru odzwierciedla międzynarodowy charakter badań profesora. Co czwarta książka w tym zbiorze została wydana po angielsku, 17% to książki w języku niemieckim, 11% francuskie, 5% stanowią łącznie książki po hiszpańsku i włosku. Ostatnie dwa języki w znacznej mierze są reprezentowane przez egzemplarze, które są tłumaczeniami dzieł Schaffa na te języki.

W przypadku wydawnictw, których egzemplarzy profesor zgromadził najwięcej dominującą pozycję mają polskie oficyny z okresu PRL takie jak: Państwowe Wydawnictwo Naukowe – 92 książki, Państwowy Instytut Wydawniczy – 84 oraz Książka i Wiedza – 66. Dużą liczebność wykazują także wydawnictwa zagraniczne, takie jak Europa Verlag – 30 egzemplarzy, Gallimard – 21 oraz Editions Anthropos – 16. Stosunkowo niewiele książek w księgozbiorze profesora pochodzi z wydawnictwa IFiS PAN, wchodzącego w skład struktury jego głównego miejsca pracy.

Analiza tematyczna księgozbioru pozwala stwierdzić, że 10% zbioru stanowią egzemplarze autorskie publikacji napisanych przez właściciela zbioru w różnych latach. W kolekcji znajdują się także książki klasyków filozofii i socjologii, takich jak Immanuel Kant (1724–1804), Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831), Sigmund Freud (1856–1939). Zwracają uwagę także publikacje osób pochodzących z bliskiego środowiska działalności naukowej profesora – dzieła T. Kotarbińskiego, György Lukácsa (1885–1971)⁸¹, Romana

---

81 Filozof węgierski, estetyk, teoretyk i historyk literatury. Zob. A. Callinicos, *Lukács, Georg (1885–1971)*, „Routledge Encyclopedia of Philosophy”, [online] <https://www.rep.routledge.com/articles/biographical/lukacs-georg-1885-1971/v-1> [dostęp 14.02.2024].

Witolda Ingardena (1893–1970)⁸² i Zygmunta Baumana (1925–2017)⁸³. Nie zabrakło wśród nich oczywiście dzieł pisanych w duchu epoki socjalistycznej, autorstwa Karola Marksa (1818–1883).

3. Zagraniczne dedykacje na książkach ofiarowanych A. Schaffowi

Szerokie kontakty zagraniczne Schaffa znajdują odzwierciedlenie w jego księgozbiorze przechowywanym obecnie w Połączonych Bibliotekach WFiS UW, IFiS PAN i PTF. Ponad 60 egzemplarzy z tej kolekcji posiada zagraniczne dedykacje na książkach ofiarowanych Schaffowi. Ich treść, a także inne informacje dotyczące darczyńców i obdarowanego umożliwiają w przedstawionych poniżej przypadkach wskazanie na rodzaj relacji jakie łączyły te osoby z profesorem. Przedstawione zostały tylko wybrane dedykacje, odzwierciedlające różne typy relacji łączące ich autorów z Schaffem, a także potwierdzające jego znajomość wielu języków obcych⁸⁴. Ułożone są w kolejności chronologicznej, tak by ukazać zmiany w kręgu osób, z którymi utrzymywał bliskie relacje, jakie miały miejsce w czasie jego działalności naukowej.

P. Devaux (1902–1979) był belgijskim logikiem i filozofem, profesorem Uniwersytetu w Liège. Przyczynił się do rozwoju filozofii analitycznej w krajach francuskojęzycznych, dzięki swoim dziełom i licznym tłumaczeniom. Pracował również na kilku uniwersytetach w Stanach Zjednoczonych Ameryki⁸⁵.

Devaux zwraca się do Schaffa „mojemu drogiemu przyjacielowi” – „a mon cher ami”, co wskazuje na dość bliskie więzi między filozofami. Kontakty między Schaffem a Devaux'em potwierdza też notatka w aktach zgromadzonych w Instytucie Pamięci Narodowej w Warszawie, wskazująca, iż nazwisko „Devaux Ph.” występuje na 481 karcie dokumentów z teczki zawierającej

---

82 Filozof, profesor Uniwersytetu Lwowskiego w latach 1925–1944, po wojnie profesor to-ruńskiego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w 1945–1946 i Uniwersytetu Jagiellońskiego w 1946–1950 i 1956–1963, zob. K. Barska, *Roman Witold Ingarden*, „Porta Polonica”, [online] <https://www.porta-polonica.de/pl/atlas-miejsc-pami%C4%99ci/roman-witold-ingarden> [dostęp 10.02.2023]; A.B. Stępień, *Ingarden, Roman Witold (1893–1970)*, „Routledge Encyclopedia of Philosophy”, [online] <https://www.rep.routledge.com/articles/biographical/ingarden-roman-witold-1893-1970/v-1> [dostęp 14.02.2024].

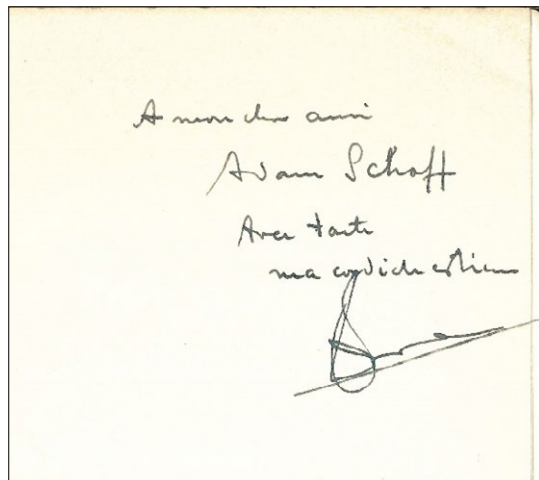
83 Socjolog, pracował do 1968 r. na Uniwersytecie Warszawskim, skąd został usunięty z powodów politycznych. Na emigracji profesor uniwersytetu w Tel Awiwie-Jaffie i Hajfie, następnie uniwersytetu w Leeds. Zob. I. Wagner, *Bauman. Biografia*, Warszawa 2021.

84 Pełen katalog dedykacji obejmujący informacje na temat autora, języka dedykacji, daty oraz miejsca jej utworzenia znajduje się w pracy magisterskiej autorki artykułu pt. *Księgozbiór prywatny prof. Adama Schaffa w zbiorach Połączonych Bibliotek Wydziałów Filozofii i Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk i Polskiego Towarzystwa Filozoficznego*, Warszawa 2022.

85 Zob. P. Gocher, *Philippe Devaux*, [w:] *Nouvelle Biographie Nationale*. Vol. 2, Bruxelles 1990, s. 131–132.

materiały operacyjne komunistycznej służby bezpieczeństwa dotyczące profesora Schaffa⁸⁶. Na końcu tego zasobu umieszczona jest informacja z 2002 r., stwierdzająca, że podczas kontroli teczek stwierdzono braki w kartach od 214 do 508 numeru. Nie jest zatem możliwe ustalenie czego dotyczyła wspomniana powyżej notatka.

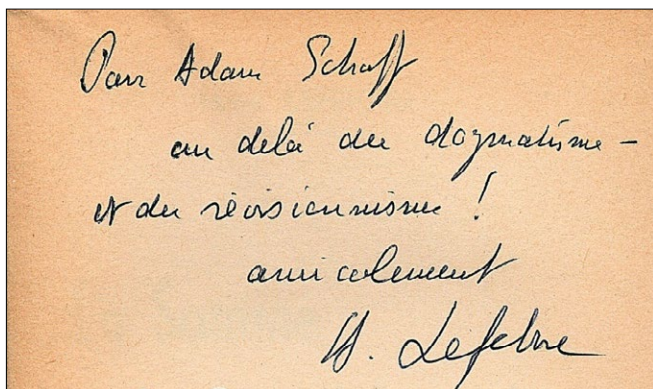
II. 1. Dedykacja od Philippe Devaux – P. Devaux, *De Thaïes à Bergson. Introduction historique à la philosophie européenne*, Liege 1955, strona przedtytułowa (PB PAN, P.88145)

A mon cher ami
Adam Schaff
Avec toute
ma cordiale estime

„A mon cher ami // Adam Schaff // Avec toute // ma cordiale estime // [podpis]”

II. 2. Dedykacja od Henri'ego Lefebvre'a – H. Lefebvre, *La somme et le reste*.
T.1, Paris 1959, strona przedtytułowa (PB PAN, P.93538)

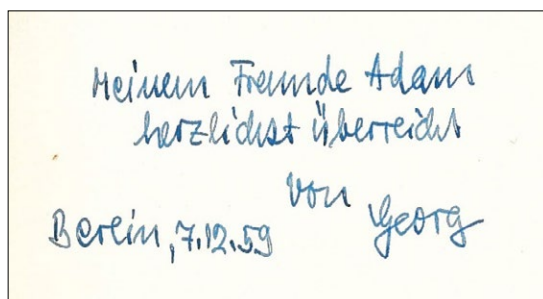
Par Adam Schaff
en deli' au dogmatisme -
et du revisionnisme !
amicelement
H. Lefebvre

„Par Adam Schaff, en deli au dogmatisme // et du revisionnisme ! // amicelement // H. Lefebvre”

86 Archiwum IPN w Warszawie, „Materiały operacyjne”, IPN BU 0204/1422/2.

H. Lefebvre (1901–1991) był francuskim socjologiem i filozofem marksistowskim. Uniwersytet w Strasburgu mianował go profesorem socjologii w 1962 r.⁸⁷ Jest twórcą hasła „prawo do miasta”, oznaczającego sprawiedliwe użytkowanie miasta w ramach zasad zrównoważonego rozwoju, równości i sprawiedliwości społecznej⁸⁸. Był członkiem Francuskiej Partii Komunistycznej, z której został wyrzucony w 1958 r. pod zarzutem „rewizjonizmu”. Do tego wydarzenia może nawiązywać dedykacja ofiarowana Schaffowi, w której pisze: „Adamowi Schaffowi, z dala od dogmatyzmu i rewizjonizmu!”.

II. 3. Dedykacja od Georga Klausa – É. Condillac, *Die Logik oder Die Anfänge der Kunst des Denkens*, Berlin 1959, strona przedtytułowa (PB PAN, P.88015)

„Meinem Freunde Adam // herzlichst überreicht // von // Georg // Berlin, 7.12.59”

G. Klaus (1912–1974) był niemieckim filozofem marksistowskim, szachistą i działaczem sportowym w tej dyscyplinie. Pracował w Akademii Nauk NRD, badając głównie zagadnienia związane z cybernetyką i filozofią nauki oraz teorią gier. Był także członkiem Komunistycznej Partii Niemiec (Kommunistische Partei Deutschlands)⁸⁹.

Klausa i Schaffa łączyły przede wszystkim poglądy oraz przynależność do identycznie ukierunkowanych światopoglądowo partii, a także przyjaźń o czym świadczy zwrot „Meinem Freunde Adam” użyty w dedykacji z 7 XII 1959 r. Pracowali obaj w podobnych do siebie pod względem organizacyjnym instytucjach naukowych. Klaus był redaktorem niemieckiego wydania książki Schaffa z 1960 r.: *Wprowadzenie do semantyki – Einführung in die Semantik*⁹⁰.

87 E. Kinkaid, K. Simonsen, *Lefebvre, Henri (1901–1991)*, [w:] *Encyclopedia of Phenomenology*, [online] https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-3-030-47253-5_392-1 [dostęp 17.02.2024].

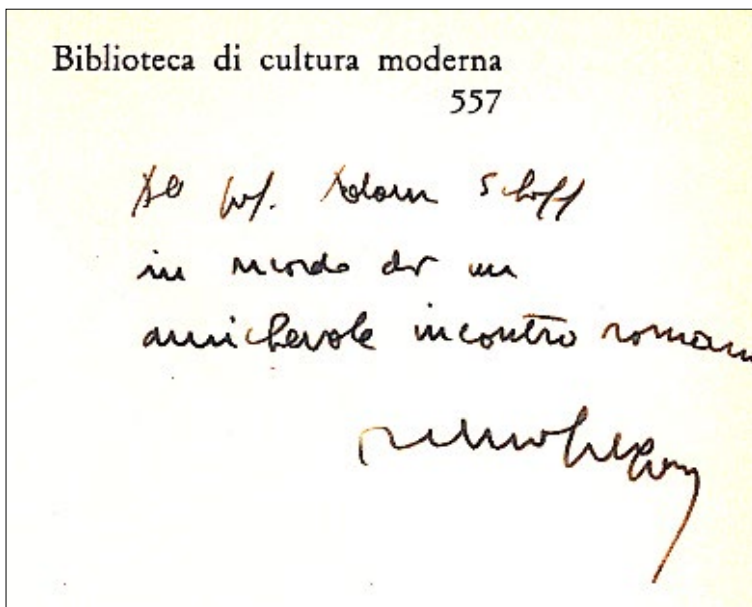
88 Zob. więcej: D. Harvey, *Prawo do miasta i miejska rewolucja*, Warszawa 2012.

89 S. Wollgast, *Georg Klaus als Philosophiehistoriker*, [w:] *Kybernetik und Interdisziplinarität in den Wissenschaften. Georg Klaus zum 90. Geburtstag*, hg. v. K. Fuchs-Kittowski, S. Piotrowski, Berlin 2004, s. 83–99.

90 A. Schaff, *Einführung in die Semantik*, ed. K. Georg, U. Einbeck, Reinbeck 1973.

G. Klaus jest także wymieniany jako jeden z przyjaciół Schaffa w księdze pamiątkowej wydanej z okazji 60. urodzin filozofa: *Der Mensch – Subjekt und Objekt. Festschrift für Adam Schaff* (Wien 1973). We wstępie do tego dzieła, po objaśnieniu celu jego wydania, przeproszono za brak tekstów od kilku spośród przyjaciół Schaffa: „Manche Persönlichkeiten mußten ihr tiefstes Bedauern ausdrücken, sie wollten, aber konnten nicht dabei sein: [...] Georg Klaus (Berlin)”⁹¹.

II. 4. Dedykacja od Gregory’ego Tullio – G. Tullio, *Scetticismo ed empirismo. Studio su Gassendi*, Bari 1961, strona przedtytułowa (PB PAN, P.88045)

„De prof. Adam Schaff // in mirdo de un // amicherole incontro romano // [podpis]”

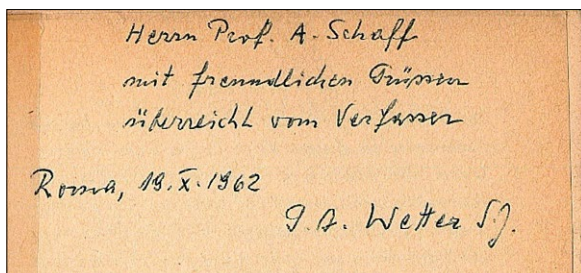
G. Tullio (1929–2019) był włoskim filozofem i historykiem w zakresie średniowiecznej i wczesnonowożytnej filozofii⁹². Zajmował się więc dziedziną, którą Schaff w szczególności rozwijał w ramach pracy w IFiS PAN. Pracował w Uniwersytecie La Sapienza w Rzymie, współpracując z licznymi zagranicznymi instytucjami. Dedykacja dla Adama Schaffa była, jak wskazuje jej treść, efektem ich spotkania w Rzymie. Dostępne źródła nie zawierają informacji na temat bliższych relacji naukowców.

91 *Der Mensch – Subjekt und Objekt. Festschrift für Adam Schaff*, ed. T. Borbé, Wien 1973, s. 9.

92 V. Cappelletti, *GREGORY, Tullio*, „Encyclopedia Italiana. V Appendice” 1992, [online] [https://www.treccani.it/enciclopedia/tullio-gregory_\(Enciclopedia-Italiana\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/tullio-gregory_(Enciclopedia-Italiana)/) [dostęp 11.02.2024].

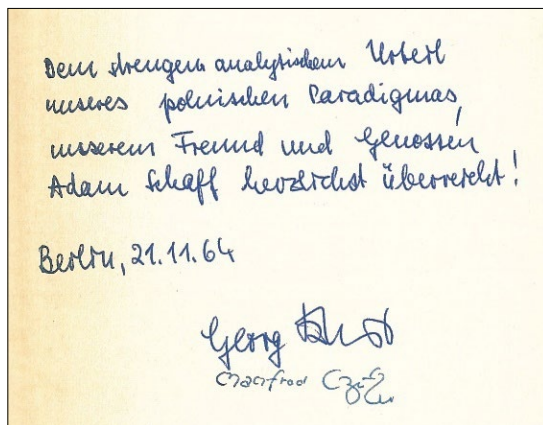
- II. 5. Dedykacja od Gustawa Andreasa Wettera – G.A. Wetter, *Sowjetideologie heute*.
1: *Dialektischer und historischer Materialismus*, Frankfurt am Main 1962,
strona przedtytułowa (PB PAN, P.89099[1])

„Herrn Prof. A. Schaff // mit freundlichen Grüßen // überreicht
vom Verfasser // Roma, 19.X.1962, G.A. Wetter S.J. ”

G.A. Wetter (1911–1991) był austriackim historykiem filozofii. Od 1936 r. należał do zakonu jezuitów, zajmował się filozofią i historią Związku Sowieckiego. Doktorat uzyskał na Papieskim Uniwersytecie Gregoriańskim. W latach 1947–1954 był rektorem Papieskiego Collegium Russicum w Rzymie⁹³. Także tam w 1962 r. wpisał przyjacielską dedykację dla Schaffa, w wydanej w tym samym roku swojej książce.

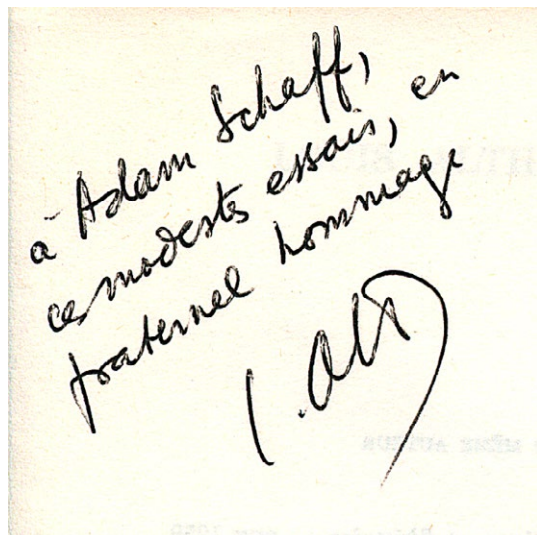
- II. 6. Dedykacja od G. Klaus i Manfreda Buhra – *Philosophisches Wörterbuch*,
hrsg. von G. Klaus und M. Buhr, Leipzig 1964, strona przedtytułowa (PB PAN, P.88351)

„Dem strengen analytischen Urteil // unseres polnischen Paradigmas, //
unserem Freund und Genossen // Adam Schaff / herzlichst überreicht! //
Berlin, 21.11.64 // Georg Klaus, Manfred Buhr“

⁹³ Zob. H. Dahm, *The Philosophical-Sovietological Work of Gustav Andreas Wetter S.J.*, „Philosophical Sovietology” 1988, t. 50, s. 52–154.

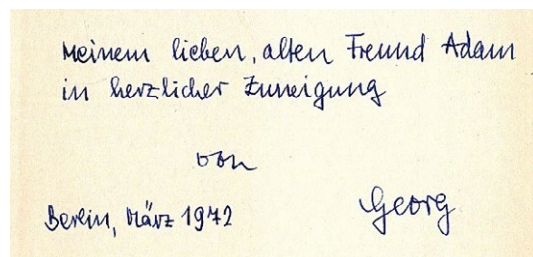
- II. 7. Dedykacja od Louisa Althussera – L. Althusser, *Pour Marx*, Paris 1965, strona przedtytułowa (PB PAN, P.94070)

„à Adam Schaff, // ce modeste essai, en // fraternel hommage // [podpis]”

L. Althusser (1918–1990) to francuski filozof marksistowski. Pracował na etacie profesora w École normale supérieure w Paryżu. Przez wiele lat działał we Francuskiej Partii Komunistycznej. Pod koniec życia zerwał jednak z tą organizacją, a także stał się krytykiem materializmu dialektycznego⁹⁴. W dedykacji pisze: „Adamowi Schaffowi ten skromny esej, z braterskimi wyrazami szacunku”, co może wskazywać na braterstwo ideologiczne uczonych.

- II. 8. Dedykacja od G. Klause – G. Klaus, *Sprache der Politik*, Berlin 1971, strona przedtytułowa (PB PAN, P.88438)

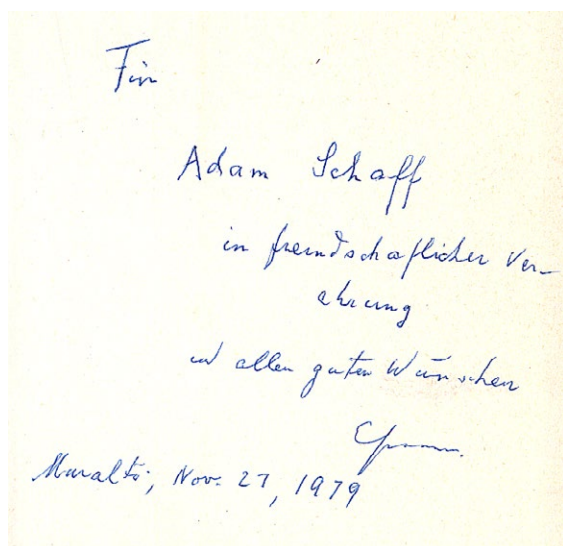

„Meinem lieben, alten Freund Adam // in herzlicher Zuneigung // von // Georg // Berlin, März 1972”

94 W. Lewis, *Louis Althusser*, „The Stanford Encyclopedia of Philosophy”, [online] <https://plato.stanford.edu/archives/fall2022/entries/althusser/> [dostęp 11.02.2024].

Rozwój znajomości między Schaffem a Klausem obrazują także kolejne dedykacje, z 1964 i 1972 r. Do pierwszej z nich dołączył się współredaktor *Philosophisches Wörterbuch* – M. Buhr (1927–2008)⁹⁵. Obydwie potwierdzają serdeczne, wręcz przyjacielskie relacje między nimi: „unserem Freund” – „na-szemu prijacielowi” w pierwszej dedykacji oraz „alten Freund” – „wielolet-niemu prijacielowi” w drugiej.

Il. 9. Dedykacja od Ericha Fromma – E. Fromm, *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, Stuttgart 1979, strona przedtytułowa (PB PAN, P.88471)

Für
Adam Schaff
in freundschaftlicher Ver-
ehrung
und allen guten Wünschen
E. Fromm
Muralto, Nov. 27, 1979

„Für // Adam Schaff // in freundlichen Ver- // ehrung // u
nd allen guten Wünschen // EFromm // Muralto, Nov. 27, 1979”

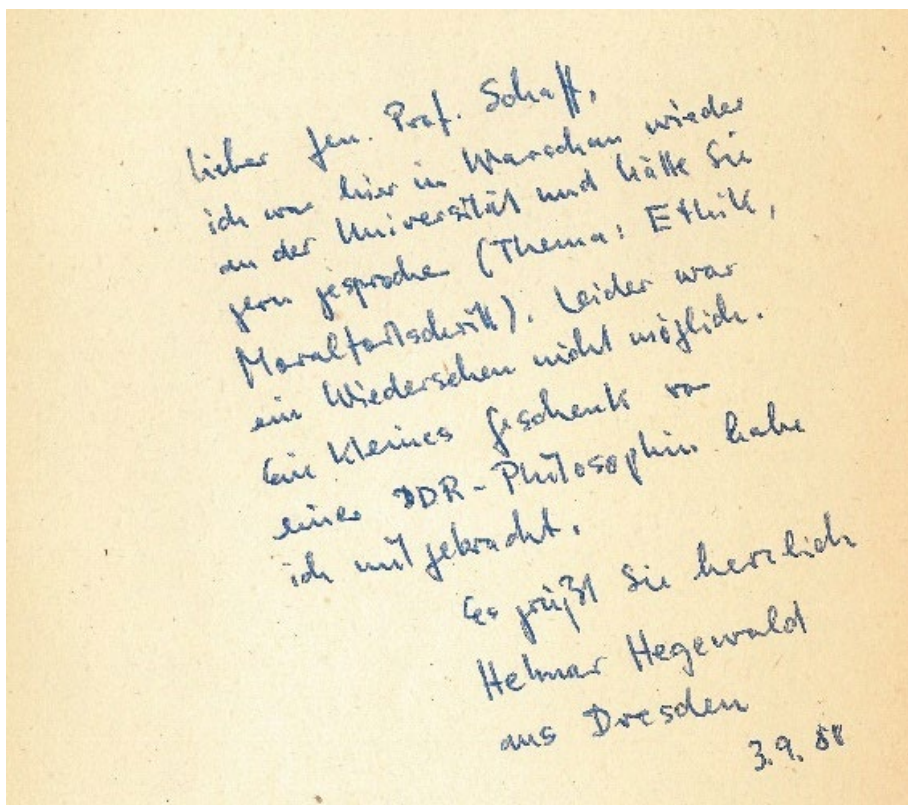
E. Fromm (1900–1980) był niemieckim filozofem, psychologiem i psychoanalitykiem żydowskiego pochodzenia⁹⁶. W 1932 r. rozpoczął pracę w Stanach Zjednoczonych, gdzie pozostał po dojściu Hitlera do władzy w styczniu 1933 r. W swoich badaniach skupiał się wokół psychologii społecznej, a także studiował relacje między jednostką i społeczeństwem. Chętnie polemizował z Freudem, czego owocem była książka *Sigmunds Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen* (Stuttgart 1979), którą wraz z dedykacją podarował A. Schaffowi. Wpis w tej publikacji wskazuje na przyjacielskie relacje między uczonymi.

95 Niemiecki filozof marksistowski, zajmujący się historią filozofii. Pracował w enerdowskiej Niemieckiej Akademii Nauk w Berlinie. Zob. J. Wielgoch, *Buhr, Manfred*, „Wer war wer in der DDR?“, [online] <https://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/de/recherche/kataloge-datenbanken/biographische-datenbanken/manfred-buhr> [dostęp 25.08.2023].

96 *Leben Erich Fromms*, „fromm-online.org“, [online] <https://fromm-online.org/leben/> [dostęp 11.02.2024].

Fromm był także autorem wstępu do angielskiego tłumaczenia książki Schaffa *Marksizm a jednostka ludzka – Marxism and Human Individual* (New York 1970)⁹⁷. Z innych źródeł wiadomo, że Schaff znał się z Frommem już w 1963 r.; odwiedził go podczas swojej wizyty w USA w charakterze profesora wizytującego. Zapoznał go wtedy z wyżej wspomnianym L. Althusserem⁹⁸.

- II. 10. Dedykacja od Helmara Hegewalda – M. Thom, *Ideologie und Erkenntnistheorie. Untersuchung am Beispiel der Entstehung des Kritizismus und Transzendenta*, Berlin 1980, strona przedtytułowa (PB PAN, P.88137)

„Lieber Herr Prof. Schaff // ich war hier in Warschau wieder // an der Universität und hätte Sie // gern gesprochen (Thema: Ethik, // Moralfortschritt). Leider war // ein Wiedersehen nicht möglich. // Ein kleines Geschenk von // einer DDR-Philosophie habe // ich mitgebracht. // Es grüßt Sie herzlich // Helmar Hegewald // aus Dresden // 3.9.80”

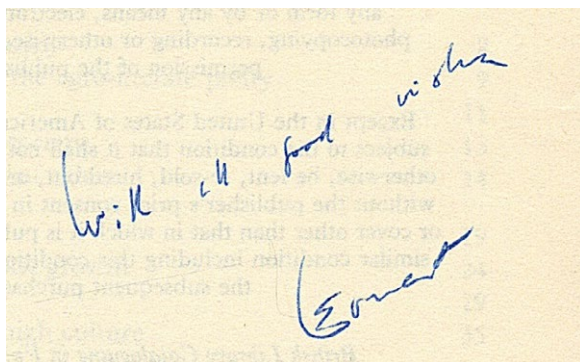
97 A. Schaff, *Marxism and Human Individual*, New York 1970.

98 W.S. Lewis, *Introduction*, [w:] *Concrete Critical Theory. Althusser's Marxism*, Leiden 2022, s. 1.

H. Hegewald (ur. 1941) jest niemieckim politykiem i badaczem z zakresu etyki marksistowsko-leninowskiej. Był tajnym współpracownikiem wschodniemieckiej policji politycznej „Stasi” – Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego w NRD. Od 1980 r. pracował na etacie naukowym w Technische Universität Dresden na Wydziale Filozofii i Kulturoznawstwa, gdzie wykładał etykę marksistowsko-leninowską⁹⁹.

Hegewald podarował Schaffowi książkę, której sam nie był autorem. Mógł uznać, że tematyka zainteresuje obdarowanego i chciał mu w ten sposób sprawić przyjemność. Z dedykacji zamieszczonej w książce wynika, że miał to być prezent, który da Schaffowi orientację na temat uprawiania filozofii w NRD. Hegewald chciał się zobaczyć z Schaffem w Warszawie, ale do tego spotkania ostatecznie nie doszło. Inne dostępne źródła nie podają informacji na temat kontaktów Schaffa z Hegewaldem.

Il. 11. Dedykacja od Ernesta Gellnera – E. Gellner, *Nations and nationalism*, Oxford 1984, strona tytułowa (PB PAN, P.94068)

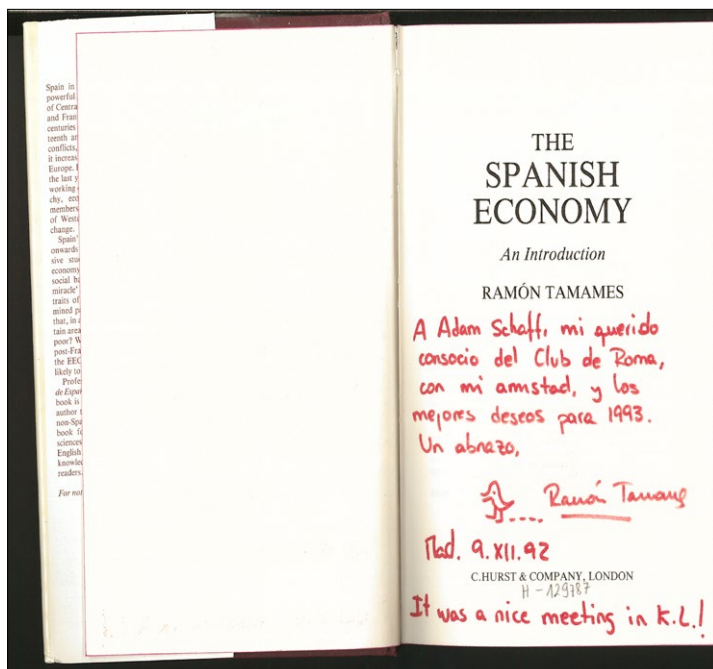
„With all good wishes // [podpis]”

E.A. Gellner (1925–1995) to brytyjski socjolog, filozof i antropolog społeczny. Urodził się w Czechosłowacji, w rodzinie żydowskiej. Pracował na stanowisku profesora filozofii i logiki w London School of Economics, a następnie na Uniwersytecie w Cambridge jako profesor antropologii. Był szefem Centrum badań nad nacjonalizmem w Pradze. Przez całe życie swoją twórczością i aktywnością naukową walczył z komunizmem, psychoanalizą i relatywizmem¹⁰⁰. Dedykacja dla Schaffa nie wskazuje na bliższe relacje między nimi. Kontaktów naukowców nie potwierdzają także inne źródła.

99 Helmar Hegewald, „Die Abgeordneten der 10. Volkskammer der DDR (Volkparl)“, red. W.H. Schröder, [online] <http://volkparl.bundestag.de/H/hegewald-helmar/> [dostęp 14.02.2024].

100 Zob. S. Lukes, *Gellner, Ernest André*, „Oxford Dictionary of National Bibliography”, [online] <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/60390> [dostęp 11.02.2024].

II. 12. Dedykacja od Ramóna Tamamesa – R. Tamames,
The Spanish economy : an introduction, London 1986, strona tytułowa (PB PAN, P.88043)

„A Adam Schaff, mi querido // consocio del Club de Roma, //
con mi amistad, y los // mejores deseos para 1993. // Un abrazo, //
Ramón Tamames // Mad. 9.XII.92 // It was a nice meeting in K.L.!”

R. Tamames (ur. 1933) to hiszpański ekonomista, historyk i polityk. Pracował na etacie nauczyciela akademickiego m.in. na Uniwersytecie Autonomicznym w Madrycie i Uniwersytecie w Maladze. W 1956 r. wstąpił do Komunistycznej Partii Hiszpanii, w której pozostał do 1981 r. Po 1989 r. opuścił politykę, by poświęcić się biznesowi, kontynuując nadal pracę naukową – od czerwca 2012 r. prof. Tamames jest członkiem rzeczywistym (pełnym) Spanish Royal Academy of Moral and Political Sciences¹⁰¹. Jak wynika z dedykacji mógł poznać się z Schaffem dzięki wspólnemu uczestnictwu w Klubie Rzymskim. Tamames jest nadal jego członkiem, wchodząc w skład grupy madryckiej¹⁰².

101 Zob. PROFESSOR R. TAMAMES CURRICULUM VITAE, [online] <https://www.spainuscc.org/Public/DownloadFile/?fileName=RE9DMDAwNTc4Ny5wZGY=> [dostęp 14.02.2024].

102 *Órgano de Gobierno*, „clubderoma”, [online] http://www.clubderoma.org/esp/organo_gobierno [dostęp 26.08.2023].

Zakończenie

Księgozbiór profesora A. Schaffa, przechowywany obecnie w Połączonych Bibliotekach WFiS UW, IFiS PAN i PTF, stanowi odzwierciedlenie warsztatu pracy naukowca działającego na pograniczu nauk społecznych i humanistycznych w okresie PRL-u. Wielość języków, w jakich je wydano, potwierdza, że Schaff należał do poliglotów, a różnorodność tematyki książek ukazuje szerokie zainteresowania ich właściciela. Niektóre pierwsze wydania dzieł Schaffa, opublikowane w innych językach niż polski, są świadectwem odrzucenia autora przez krajowe czynniki polityczne po wydarzeniach 1968 r., co szerzej zostało omówione w części biograficznej artykułu.

Analiza treści dedykacji odzwierciedla relacje jakie miał profesor A. Schaff ze swoimi darczyńcami. Utrzymywał przyjaźnie z naukowcami pochodzącymi z całego świata, którzy porozumiewali się wieloma językami, m.in.: angielskim, niemieckim, hiszpańskim, francuskim i włoskim. Najczęściej łączyła ich z nim wspólnota zainteresowań naukowych, przekonań i wyznawanej ideologii. Znali się również z instytucji, w których działał Schaff, takich jak np. Klub Rzymski. Ze względu na obraną perspektywę badawczą – bibliologiczną – w artykule nie dokonano oceny komunistycznej działalności Schaffa w Polsce i na Zachodzie¹⁰³.

Na podstawie księgozbioru profesora można potwierdzić słowa profesor B. Skargi zacytowane na początku niniejszego artykułu. Adam Schaff był bowiem nie tylko Europejczykiem, a nawet obywatelem świata, który w każdym środowisku potrafił doskonale się odnaleźć i odnosić sukcesy.

Bibliografia

Materiały archiwalne:

- Archiwum Akt Nowych w Warszawie, „Komitet Nagród Państwowych”, 2/1650/0/1.15/126; 2/1650/0/1.30/79.
- Archiwum Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Teczka osobowa Adama Schaffa.
- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, „Materiały operacyjne”, IPN BU 0204/1422/2.
- Archiwum Połączonych Bibliotek Wydziałów Filozofii i Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk i Polskiego Towarzystwa Filozoficznego.

---

103 Artykuły na ten temat opublikowali m.in. M. Kuryła, dz. cyt., s. 167–189; A. Lokmatov, *The academic virtues in public discussion. Adam Schaff and the campaign against the Lvov–Warsaw School in post-war Poland*, „Studia Historiae Scientiarum” 2021, nr 20, s. 711–753.

Źródła proveniencyjne (egzemplarze z księgozbioru A. Schaffa w zbiorach Połączonych Bibliotek Wydziałów Filozofii i Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk i Polskiego Towarzystwa Filozoficznego):

Devaux P., *De Thaïes à Bergson. Introduction historique à la philosophie européenne*, Liege 1955, sygn. P.88145.

Condillac É., *Die Logik oder Die Anfänge der Kunst des Denkens*, Berlin 1959, sygn. P.88015.

Philosophisches Wörterbuch, hrsg. von G. Klaus und M. Buhr, Leipzig 1964, sygn. P.88351.

Klaus G., *Sprache der Politik*, Berlin 1971, sygn. P.88438.

Thom M., *Ideologie und Erkenntnistheorie. Untersuchung am Beispiel der Entstehung des Kritizismus und Transzendenta*, Berlin 1980, sygn. P.88137.

Tamames R., *The Spanish economy : an introduction*, London 1986, sygn. P.88043.

Fromm E., *Sigmund Freuds Psychoanalyse – Größe und Grenzen*, Stuttgart 1979, sygn. P.88471.

Althusser L., *Pour Marx*, Paris 1965, sygn. P.94070.

Lefebvre H., *La somme et le reste*. T.1, Paris 1959, sygn. P.93538.

Wetter G.A., *Sowjetideologie heute*. 1: *Dialektischer und historischer Materialismus*, Frankfurt am Main 1962, strona przedtytułowa sygn. P.89099[1].

Gellner E., *Nations and nationalism*, Oxford 1984, sygn. P.94068.

Tullio G., *Scetticismo ed empirismo. Studio su Gassendi*, Bari 1961, sygn. P.88045.

Literatura:

Bertram Ł., *Rewolucja inżynierów. Komunistyczni studenci na uczelniach II Rzeczypospolitej i ich doświadczenia formacyjne*, „Sensus Historiae” 2021, t. 43, nr 2, s. 17–18.

Bielecka-Prus J., *Spoleczne role socjologów w PRL*, „Przegląd Socjologiczny” 2009, R. 58, nr 2, s. 71–103.

Chmielewska D., *Tatarkiewicz Władysław*, [w:] *Słownik psychologów polskich*, red. E. Kosnarewicz, T. Rzepa, R. Stachowski, Poznań 1992, s. 195–197.

Dahm H., *The Philosophical-Sovietological Work of Gustav Andreas Wetter S.J.*, „Philosophical Sovietology” 1988, t. 50, s. 52–154.

Der Mensch – Subjekt und Objekt. Festschrift für Adam Schaff, ed. T. Borbé, Wien 1973.

Eisler J., *Marzec 1968. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa 1991.

Fritzhand M., *Adam Schaff*, „Nauka Polska” 1966, nr 1, s. 56–60.

Gasparski W.W., *Kotarbiński Tadeusz*, [w:] *Encyklopedia filozofii polskiej*. T. 1, Lublin 2011, s. 726–731.

Gocher P., *Philippe Devaux*, [w:] *Nouvelle Biographie Nationale*. Vol. 2, Bruxelles 1990, s. 131–132.

Harvey D., *Prawo do miasta i miejska rewolucja*, Warszawa 2012.

„*Innego końca świata nie będzie*”, z B. Skargą rozmawiają K. Janowska i P. Mucharski, Kraków 2007.

- Jadacki J.J., *Rozdział z historii filozofii polskiej: Władysław Tatarkiewicz*, „Studia Filozoficzne” 1986, nr 12, s. 179–194.
- Komunistyczny Związek Młodzieży Polski, [w:] *Słownik historii Polski*, red. J. Czyżewski, Warszawa 1973, s. 181.
- Kuryła M., *Adam Schaff – Droga do komunizmu (1913–1939)*, „Przegląd Humanistyczny” 2018, t. 62, nr 3, s. 167–189.
- Lewis W.S., *Concrete Critical Theory. Althusser’s Marxism*, Leiden 2022.
- Lokhmatov A., *The academic virtues in public discussion. Adam Schaff and the campaign against the Lvov-Warsaw School in post-war Poland*, „Studia Historiae Scientiarum” 2021, nr 20, s. 711–753.
- Moldawa T., *Ludzie władzy 1944–1991*, Warszawa 1991.
- Sakowska R., *Ludzie z dzielnicy zamkniętej. Z dziejów Żydów w Warszawie w latach okupacji hitlerowskiej. Październik 1939 – marzec 1943*, Warszawa 1993.
- Schaff A., *Einführung in die Semantik*, ed. K. Georg, U. Einbeck, Reinbeck 1973.
- Schaff A., *Marxism and Human Individual*, New York 1970.
- Schaff A., *Moje spotkania z nauką polską*, Warszawa 1997.
- Schaff A., *Pora na spowiedź*, Warszawa 1993.
- Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*. T. 1: A-D, Warszawa 1978.
- Stola D., *Kampania antysyjonistyczna w Polsce 1967–1968*, Warszawa 2000.
- Szacki J., *Adam Schaff (1913–2006)*, [w:] *Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego po 1945, S-Ż*, Warszawa 2016, s. 57–65.
- Szczygielski Z., *Polska Partia Socjalistyczna i związane z nią organizacje w okresie II Rzeczypospolitej. Informator*, Warszawa 1995.
- Wagner I., *Bauman. Biografia*, Warszawa 2021.
- Wereszycki H., *Stanisław Grabski*, [w:] *Polski słownik biograficzny*. T. 8, Kraków 1959–1960, s. 519–527.
- Willaume M., *Humanści polscy nad Sekwaną w latach 1919–1939*, Lublin 1989.
- Wollgast S., *Georg Klaus als Philosophiehistoriker*, [w:] *Kybernetik und Interdisziplinarität in den Wissenschaften. Georg Klaus zum 90. Geburtstag*, hg. v. K. Fuchs-Kittowski, S. Piotrowski, Berlin 2004, s. 83–99.
- Wyrozumski J., *Dwa wykłady o odrodzonej Polskiej Akademii Umiejętności*, Kraków 2015.
- Netografia:
- Barska K., *Roman Witold Ingarden*, „Porta Polonica”, [online] <https://www.porta-polonica.de/pl/atlas-miejsc-pami%C4%99ci/roman-witold-ingarden> [dostęp 10.02.2023].
- Callinicos A., *Lukács, Georg (1885–1971)*, „Routledge Encyclopedia of Philosophy”, [online] <https://www.rep.routledge.com/articles/biographical/lukacs-georg-1885-1971/v-1> [dostęp 14.02.2024].
- Cappelletti V., *GREGORY, Tullio*, „Encyclopedia Italiana. V Appendice” 1992, [online] [https://www.treccani.it/enciclopedia/tullio-gregory_\(Enciclopedia-Italiana\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/tullio-gregory_(Enciclopedia-Italiana)/) [dostęp 11.02.2024].

- Cyrankiewicz Józef, „Encyklopedia PWN”, [online] <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Cyrankiewicz-Jozef;3888812.html> [dostęp 15.02.2023].
- Die 99 Jahre des Kardinal König, „Katholische Kirche. Erzdiözese Wien”, [online] <https://www.erzdiocese-wien.at/site/nachrichtenmagazin/schwerpunkt/schwerpunktarchiv/kardinalkoenig/article/34772.html> [dostęp 15.02.2023].
- Gimnazjum Żydowskiego Towarzystwa Szkoły Ludowej i Średniej humanistyczne męskie we Lwowie, „Wirtualny Sztetl”, [online] <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/703-lwow/102-oswiata-i-kultura/26351-gimnazjumzydowskiego-towarzystwa-szkoly-ludowej-i-sredniej-humanistyczne-meskie-we-lwowie> [dostęp 15.04.2023].
- Helmar Hegewald, „Die Abgeordneten der 10. Volkskammer der DDR (Volkparl)“, red. W.H. Schröder, [online] <http://volkparl.bundestag.de/H/hegewald-helmar/> [dostęp 14.02.2024].
- International Federation of Philosophical Societies, „fisp.org”, [online] <https://www.fisp.org/> [dostęp 15.02.2023].
- Jadacki J.J., Kazimierz Twardowski. *Filozof, twórca Szkoły Lwowsko-Warszawskiej*, „Kazimierz Twardowski”, [online] <https://twardowski.waw.pl/> [dostęp 03.01.2023].
- Kinkaid E., Simonsen K., *Lefebvre, Henri (1901–1991)*, [w:] *Encyclopedia of Phenomenology*, [online] https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-3-030-47253-5_392-1 [dostęp 17.02.2024].
- Klub Rzymski, „Encyklopedia PWN”, [online] <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Klub-Rzymski;3970781.html> [dostęp 15.02.2023].
- Leben Erich Fromms, „fromm-online.org“, [online] <https://fromm-online.org/leben/> [dostęp 11.02.2024].
- Lewis W., *Louis Althusser*, „The Stanford Encyclopedia of Philosophy”, [online] <https://plato.stanford.edu/archives/fall2022/entries/althusser/> [dostęp 11.02.2024].
- Lukes S., *Gellner, Ernest André*, „Oxford Dictionary of National Biography”, [online] <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/60390> [dostęp 11.02.2024].
- Łazurienko W.M., Striżak C.M., *Institut czerwonoi profesuri (20–30 rr. XX st.): sučasnij poglad na problemu stworiennia zakladu*, rusnauka.com, [online] https://www.rusnauka.com/16_NPM_2007/Istoria/21629.doc.htm [dostęp 15.04.2023].
- Maks Schaff, „Ancestry”, [online] https://www.ancestry.com/discoveryuicontent/view/172303:62195?queryId=f62efb99dc08565bb27049997c6d5f56&_phsrc=IRI1&_phstart=successSource [dostęp 03.01.2023].
- Międzynarodowy Instytut Filozofii, „Encyklopedia PWN”, [online] <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Międzynarodowy-Instytut-Filozofii;3940991.html> [dostęp 15.02.2023].
- Murawski R., *Kazimierz Ajdukiewicz*, „WMI AMU”, [online] <https://wmi.amu.edu.pl/wydzial/historia/biogramy/kazimierz-ajdukiewicz> [dostęp 10.02.2023].
- Órgano de Gobierno, „clubderoma”, [online] http://www.clubderoma.org/esp/organo_gobierno [dostęp 26.08.2023].
- PROFESSOR R. TAMAMES CURRICULUM VITAE, [online] <https://www.spainuscc.org/Public/DownloadFile/?fileName=RE9DMDAwNTc4Ny5wZGY=> [dostęp 14.02.2024].

Stępień A.B., *Ingarden, Roman Witold (1893–1970)*, „Routledge Encyclopedia of Philosophy”, [online] <https://www.rep.routledge.com/articles/biographical/ingarden-roman-witold-1893-1970/v-1> [dostęp 14.02.2024].

Wielgohs J., *Buhr, Manfred*, „Wer war wer in der DDR?“, [online] <https://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/de/recherche/kataloge-datenbanken/biographische-datenbanken/manfred-buhr> [dostęp 25.08.2023].

Żbikowski A., *Igel Salomon*, „Wirtualny Sztetl”, [online] <https://sztetl.org.pl/pl/biogramy/2823-igel-salomon> [dostęp 03.01.2023].

